

УДК: 334.735: 94 (477) "1921/1928"

ОНІПКО Т.В.,

Полтавський університет споживчої кооперації України.

Оніпко Тетяна Володимирівна (1956 р. н.), кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України. Закінчила у 1978 р. історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. Автор понад 140 наукових публікацій та співавтор колективної монографії. Коло наукових інтересів – *історія кооперативного руху, краєзнавство, доброчинність.*

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ УКРАЇНИ В НОВИХ УМОВАХ ГОСПОДАРЮВАННЯ (1921-1928 РР.)

У статті проаналізовані основні напрямки підготовки спеціалістів для системи споживчої кооперації в умовах нової економічної політики. Автор наголошує, що випускники навчальних закладів споживчої кооперації у 20-ті рр. ХХ ст. задовольняли потреби не лише кооперативних підприємств, але й народного господарства взагалі.

The main directions of specialists' training for the consumer cooperatives system in the conditions of the new economic policy are analyzed in the article. The author of the article emphasizes that graduates of the consumer cooperatives establishments in the 20s of the 20th century satisfied the needs not only of cooperative enterprises, but the national economy in general.

Відновлення діяльності та розбудова споживчої кооперації в період нової економічної політики, розширення її господарської діяльності вимагали забезпечити керівні посади та апарат системи кваліфікованими спеціалістами. Тож підготовка кооперативних кадрів стала важливою ділянкою роботи центральної спілки споживчої кооперації – Вукоопспілки та її місцевих організацій. До цього часу глибокого аналізу питання підготовки вітчизняних кооперативних кадрів протягом 20-х рр. ХХ століття не зроблено, хоча певні дослідження проводилися. Так, у колективній монографії вчених та практиків кооперації "Споживча кооперація Української РСР. 1917-1967 рр.", виданій до 50-річчя радянської влади, зазначалося, що до 1930 р. споживча кооперація України не мала своїх навчальних закладів і підготовка кооперативних кадрів здійснювалася через спеціальні навчальні заклади Наркомату освіти [1]. Зрозуміло, що подібна констатація, зроблена під впливом радянської ідеології, ігнорувала вагомий фінансовий внесок системи споживчої кооперації у підготовку спеціалістів, які могли б працювати в ринкових умовах. Певні кроки на шляху аналізу досвіду освітньої діяльності Вукоопспілки в умовах непу були зроблені у 1996 р. у спільній колективній монографії львівських та полтавських учених [2].

Проте в ній більше уваги було звернено на підготовку спеціалістів для середньої та первинної ланки споживчої кооперації, а проблему підготовки кооперативних кадрів вищої кваліфікації лише окреслено. Враховуючи результати проведених раніше наукових досліджень, автор даної статті робить спробу проаналізувати особливості діяльності кооперативних спілок щодо підготовки кадрів з урахуванням ринкових умов господарювання в 20-ті рр. ХХ ст.

Варто згадати, що вищого навчального закладу для підготовки кооператорів в Україні до початку 20-х рр., не було, на відміну від Росії, де з 1913 р. існував Московський кооперативний інститут. Про відкриття кооперативного університету в Україні мовилося ще на початку ХХ століття, а в 1918 р., за часів правління гетьмана Павла Скоропадського, навіть була зроблена така спроба, проте за постійної зміни влади вона виявилася невдалою.

Нині цікавим видається той факт, що в умовах "воєнного комунізму", коли практично завмерло господарське життя, в січні 1920 р. у Києві за кошти кооперації був створений кооперативний інститут імені відомого економіста та теоретика кооперації М.І. Туган-Барановського. І відразу газета "Кооперативне слово" прорекламувала цей вищий навчальний заклад споживчої кооперації: "Першого січня відбулося

відкриття “Высшего рассадника кооперативного знания”. Викладацький склад інституту являв собою вдале поєднання теоретиків і практиків кооперації. Посаду директора обіймав академік М.В. Птуха [3]. З числа викладачів була створена Піклувальна Рада на чолі з відомим діячем кооперативного руху Д.В. Коліухом. В обов’язки Ради входило загальне керівництво інститутом, спостереження за розподілом коштів, пошук коштів для розвитку наукової та навчальної діяльності інституту, затвердження кошторису. Окрім цього, діяла Педагогічна Рада, яка виробила статут, навчальні плани, програми навчання, органи управління. Тобто навіть в умовах жорсткої централізації життя, запровадженого більшовиками, кооператори намагалися зберегти демократичні принципи управління в кооперативно-освітній галузі.

Звичайно, у той час набір студентів до інституту був невеликий: по-перше, споживча кооперація не мала достатніх коштів для їх підготовки; по-друге, враховувалися рівень загальної підготовки на момент вступу та наявність певних кооперативних знань, відтак таких абітурієнтів було обмаль. На першому курсі інституту навчалось 30 чоловік, заняття відвідували 102 вільних слухача та 16 прийнятих умовно (мали недостатній рівень середньої освіти) [4]. У переліку дисциплін, на нашу думку, вдало поєднувалися спеціальні і гуманітарні предмети: історія народного господарства, теорія й історія кооперації, загальне рахівництво з практичними заняттями, право і держава, соціологія, географія, політологія, іноземні мови тощо.

Інститут мав усі підстави стати першим кооперативним університетом в Україні, проте недостатність коштів у реаліях громадянської війни стали головним негативним чинником у його діяльності. На підставі наказу від 16 листопада 1920 р. інститут було приєднано до Київського інституту народного господарства – на правах окремого продовольчо-кооперативного факультету (заняття на якому почалися лише на початку лютого 1921 р.) [5]. Таким чином, на момент, коли ввели нову економічну політику, самостійного вищого навчального закладу системи споживчої кооперації в УСРР не було.

Перехід до непу спонукав керівництво країни терміново вирішити одне з основних завдань: навчитися торгувати так, щоб побороти приватного торговця. Оскільки влада робила ставку на споживчу кооперацію, яка мала великий потенціал, вона намагалась отримати не просто кооператора-господарника, а практичного виконавця більшовицьких ідей. Тож однією з особливостей підготовки спеціалістів для споживчої кооперації у період непу було те, що вона здійснювалась із урахуванням указаної керівництвом країни мети – створити соціалістичну економіку. На необхідності підготовки господарських, зокрема, кооперативних кадрів, із числа комуністів було наголошено на жовтневому (1922 р.) Пленумі ЦК КП/б/У [6]. Пленум ЦК КП/б/У (липень 1924 р.) у резолюції “По доповіді про роботу споживчої кооперації” серед організаційних заходів акцентував увагу на необхідності підготовки кооператорів із числа робітників та незаможних селян, які б могли бути опорою у проведенні курсу правлячої партії [7]. Партійними і державними директивами довелось керуватися і з’їзду уповноважених Вукоопспілки (серпень 1921 р.), який, утім, все-таки звернув увагу не лише на класовий характер майбутніх кооператорів, але й на їхнє вміння якісно працювати в умовах економічної конкуренції [8].

Нічого дивного немає в тому, що в періодичних виданнях 20-х рр. (як партійних, так і кооперативних) регулярно повідомляли про поповнення споживчої кооперації новими комуністичними кадрами. Так, у газеті “Комуніст” за 22 травня 1923 р. містилося повідомлення комуністичної фракції Вукоопспілки під назвою “Випуск червоних кооператорів” [9]. Показовою з позиції партійного підходу щодо підготовки кооперативних кадрів є постанова ЦК РКП/б/ від 19 вересня 1924 р. “Про підбір працівників для торгових, кооперативних та кредитних закладів”, яка зобов’язувала кооперативні організації звернути суттєву увагу на підготовку висококваліфікованих спеціалістів, дотримуючись при цьому класового принципу [10].

Для більшовизації майбутніх працівників кооперації керівництвом республіки була розпочата підготовка кооператорів у Комуністичному університеті імені Артема в Харкові. Для цього, згідно з розпорядженням Наркомату освіти, в ньому спеціально відкрили кооперативний факультет. Але держава не могла забезпечити підготовку великої кількості кооператорів, тому і не заперечувала проти рішення правління Вукоопспілки (прийнятого в серпні 1921 р.) про відкриття кооперативних факультетів в інститутах народного господарства в Харкові та Одесі.

Умови ринкового господарювання в середині 20-х рр. та директивні вказівки партійних і державних органів щодо витіснення приватного торговця вимагали глибшої підготовки висококваліфікованих спеціалістів кооперації. Квітневий Пленум (1923 р.) ЦК КП/б/У наголосив на тому, що “підготовка нових господарських кадрів повинна отримати систематичний, але в той же час глибоко спеціалізований характер”. При цьому підкреслювалося, що підготовка кадрів успішном має бути замінена систематичним навчанням згідно з планом [11]. Тобто вкрай назріла об’єктивна необхідність відкриття самостійного вищого кооперативного навчального закладу. Але відзначимо, що питання про це вирішувалося шляхом гострої дискусії, оскільки серед керівництва СРСР, у тому числі й на Україні, єдиної точки зору не було. Відповідно, така ситуація впливала на рішення самої споживчої кооперації щодо підготовки кадрів.

У середині 20-х рр. у колі теоретиків та практиків кооперативного руху широко обговорювалося питання про доцільність вищої кооперативної освіти. На сторінках кооперативного бюлетеня Вукоопспілки з’явилась і точка зору, що немає потреби в спеціальній кооперативній освіті та відкритті самостійного інституту. Деякі автори вважали, що кооперативні дисципліни мають бути внесені до програм без винятку всіх вищих навчальних закладів. Власне, кооперативні інститути потрібні лише для підготовки та перепідготовки кооперативних працівників для капіталістичних країн на момент утвердження в них радянської влади, а також для підготовки теоретиків радянської кооперації [12]. Як бачимо, у такому підході виявилась досить поширена думка того часу про світову соціалістичну революцію і місце радянських фахівців у даному процесі.

Однак найчастіше підтримувалася думка про необхідність створення на Україні кооперативного інституту, по-перше, як осередку підготовки висококваліфікованих кооперативних працівників (економістів-фінансистів, організаторів торгівлі, викладачів кооперативних дисциплін); по-друге, як центру наукової кооперативної думки, по-третє, як закладу щодо обслуговування практичних потреб кооперації.

Проектів створення вищого кооперативного навчального закладу було декілька, але найбільш цікавим і реальним виявився такий. На початку 1926 р. журнал “Кооперативный бюллетень” опублікував точку зору відомого теоретика і практичного діяча кооперації М. Токаревського, який висловив пропозицію щодо можливості перетворення Київського кооперативного технікуму в інститут. На думку автора, для цього було потрібно не більше 100 тис. крб, тобто це в п'ять разів дешевше, ніж для організації власне нової вищої кооперативної школи [13]. Після тривалих дискусій серед кооператорів та проведеного аналізу восьма сесія Ради Вукоопспілки в лютому 1926 р. визнала за необхідне та доцільне з метою забезпечення споживчої кооперації України спеціалістами високої кваліфікації перетворити Київський вищий кооперативний технікум у кооперативний інститут [14].

Не відкидаючи важливість такого рішення, Рада Народних Комісарів УСРР прийняла відповідну постанову, і Київський кооперативний технікум був реорганізований у кооперативний інститут. Принагідно зауважимо, що присвоїли йому ім'я не відомого кооператора, а партійного діяча – Власа Чубаря, що свідчило про намагання влади надати процесу підготовки господарських кадрів політико-класового забарвлення.

Восени 1926 р. з Київського кооперативного інституту виділився споживчий факультет, а на його базі заснований Київський економіко-крамознавчий інститут споживчої кооперації. Через рік при ньому було відкрито заочний відділ та однорічні педагогічні курси з трьома відділами: для підготовки інструкторів культурно-освітньої діяльності кооперативів, учителів для кооперативних шкіл і курсів споживчої, сільськогосподарської та кредитної кооперації та вчителів товарознавства. Згодом ці курси були реорганізовані в Київський педагогічний інститут споживчої кооперації. У Київському кооперативному інституті існувала науково-дослідна кафедра для підготовки майбутніх професорів кооперації з чотирма секціями: теорії та історії кооперації, кооперативних фінансів та кредиту; кооперативної торгівлі, сільськогосподарської кооперації та колективізації. Тобто ще до початку більшовицького експерименту з утворенням колгоспів почали підготовку теоретиків колективізації на селі. Кількість підготовлених кооператорів зростала: у 1927 р. в Київському кооперативному інституті навчалось 819 студентів, до 1928 р. в ньому вже отримали вищу освіту 400 осіб. Заслужують на увагу Всеукраїнський кооперативний музей, який діяв при інституті (за кількістю фондів і організацією діяльності – кращий на той час подібний заклад у світі), і Всеукраїнська кооперативна бібліотека [15]. Подібний досвід створення навчально-виховного унаочнення актуальний і нині.

У період непу, коли умови економічного життя вимагали необхідних знань, підготовка кооперативних кадрів здійснювалася також у кооперативних, промислово-економічних технікумах із кооперативними відділеннями. Початок планової підготовки кооперативних кадрів середньої кваліфікації для споживчої кооперації України (інструкторів, рахівників, товарознавців) було покладено у 1922 р., коли весною Вукоопспілка разом з Укрголовпрофобром скликали Першу Всеукраїнську нараду з питань кооперативної освіти, на якій ухвалили створити мережу кооперативних технікумів, а саме: у Харкові, Києві, Полтаві, Одесі, Луганську.

Відповідно до постанови вищезгаданої наради, у 1922 р. продовольчо-кооперативний факультет Київського

інституту народного господарства (КІНГа) було відокремлено, і в результаті утворився окремий Київський Вищий кооперативний технікум з відділеннями споживчої, сільськогосподарської та кустарно-промислової кооперації (1922 р.). Ректором технікуму став академік К.Г. Воблий (видатний економіст і статистик, автор першого підручника “Економічна географія України”), проректорами – відомі теоретики кооперації В.Г. Ганчель та К.М. Гайдаренко. У штаті технікуму нараховувалося 40 викладачів, у т.ч. 12 професорів. Викладацький склад був досить висококваліфікований: академіки К.Г. Воблий, М.П. Василенко, Р.М. Орженський, М.В. Птуха; професори М.І. Мілітін, В.І. Сінайський, П.Р. Сльозин, П.Л. Кованько, С.Ф. Веселовський та М.І. Балінський. Безумовно, такий склад викладачів сприяв глибокій підготовці майбутніх фахівців, які могли працювати не лише в споживчій кооперації, але і в інших господарських структурах. Це підтвердила практична діяльність випускників Київського Вищого кооперативного технікуму в 20-ті і наступні роки.

Важливе місце в роботі технікуму займала наукова діяльність. Так, у ньому діяв студентський семінар (під загальним керівництвом академіка К.Г. Воблого). Студентам пропонували три напрямки для поглибленого вивчення та дослідження: теорії кооперації (К.Г. Воблий), споживчої кооперації (П.Ф. Височанський) та сільськогосподарської кооперації (П.О. Діброва). Хорошою базою для науково-пошукової практичної роботи слугували книгозбірня, музей товарознавства, фізичні та хімічні кабінети.

Технікум готував інструкторів споживчої кооперації, товарознавців, бухгалтерів, організаторів промислового виробництва. Серед зарахованих у 1922 р. 637 студентів була 101 жінка; окрім цього, половина – 320 студентів – уже мали стаж кооперативної роботи, що засвідчує їх свідомий вибір навчального закладу. Третина студентів (225 осіб) технікуму навчалась безкоштовно. Гроші на утримання технікуму надсилали ті кооперативні спілки України, які направляли на навчання своїх кандидатів [16]. У 1924 р. кількість студентів технікуму вже досягла 1 тис. осіб [17]. Термін навчання тривав три роки. На третьому курсі всі студенти обов'язково мали проходити практику і підготувати дипломну роботу. Викладання здійснювалось як українською, так і російською мовами, оскільки з 1923 р. тут почали навчатися студенти і з Росії.

Безперечно, Київський кооперативний технікум мав позитивний досвід. Зокрема, у ньому діяло студентське самоврядування, а в грудні 1922 р. був обраний студентський комітет, який опікувався побутом студентів, вів “економічну та культурну роботу” [18].

Київський кооперативний технікум обслуговував, головним чином, Київську, Подільську, Волинську, Полтавську і Чернігівську губернії. Колишні студенти цього навчального закладу працювали на відповідальних посадах в апараті Вукоопспілки, Київському Соробкоопі (центральному робітничий кооператив м. Києва), різних кооперативних спілках на місцях.

Були в роботі Київського кооперативного технікуму і певні складнощі. Архівні документи свідчать, що 90 % студентів становили вихідці з села. Звичайно, слабка початкова підготовка частини студентів не могла не спричинитися до проблем у навчанні. Спочатку відсів був великий, тому і кількість випускників технікуму явно не відповідала запланованим цифрам.

Так, у 1926 р., зробивши три випуски, Київський кооперативний технікум підготував усього 186 чоловік, з яких 116 працювали безпосередньо в кооперації [19].

У лютому 1926 р., як уже зазначалося вище, згідно з рішенням восьмої Ради Вукоопспілки, Київський Вищий кооперативний технікум був перетворений на кооперативний інститут. Зрозуміло, що подібні реорганізації відбувалися під впливом розпоряджень партійних та державних органів, які намагалися всіляко використати фінансові можливості споживчої кооперації для підготовки господарників вищої кваліфікації, які потім могли б працювати в державних господарських структурах.

У 1920-ті рр. почали діяти кооперативні технікуми в інших містах України. Вони мали статус вищих навчальних закладів. Окремі з них існували недовго і реорганізовувалися. У лютому 1922 р. було відкрито Полтавський кооперативний технікум. Із 157 бажаючих вступити до нього прийняли 57 чоловік. Основне завдання технікуму полягало в підготовці активних практиків для системи споживчої кооперації, тому тут була створена хороша матеріально-навчальна база: кабінети фізики, статистики, кооперації, товарознавства, хімічні лабораторії, бібліотека тощо. Полтавська спілка споживчих товариств, яка відкрила технікум, систематично йому допомагала матеріально. Крім цього, вона утримувала інтернат для 22 студентів технікуму [20]. Полтавський центральний робітничий кооператив (ЦРК), інші кооперативні організації губернії також активно допомагали технікуму. Кожна кооперативна спілка щомісяця надсилала навчальному закладу матеріальні кошти.

Проте увага полтавських кооператорів до технікуму цим не обмежувалася. Представники кооперативних органів періодично відвідували заняття в технікумі, брали участь у предметних комісіях і семінарах. Поступово Полтавський кооперативний технікум перетворився на центр узагальнення передового досвіду, нагромадженого системою споживчої кооперації республіки. До речі, і нині в Полтаві, на базі Полтавського університету споживчої кооперації, працівники системи проходять курси підвищення кваліфікації.

У липні 1923 р. кооперативний технікум, згідно з директивним рішенням Полтавського губвиконкому, був об'єднаний із агрономічним і перетворився на агрокооперативний технікум з агрономічним і кооперативним відділеннями. До нового навчального закладу були приєднані радгосп “Яківці” та садово-городня школа. З одного боку, це, безперечно, зміцнило матеріально-виробничу базу технікуму, фінансову підтримку якому стали надавати різні види кооперації; з другого – свідчило про втручання держави в культурно-освітню діяльність споживчої кооперації. Інтеграція підготовки фахівців до роботи в аграрній сфері і кооперативній системі призвела до утворення в 20-ті рр. при Полтавському сільсько-господарському інституті кооперативного факультету для підготовки фахівців-кооператорів [21]. Масштаби діяльності технікуму вийшли за межі Полтавської губернії.

Важливу роль у підготовці кадрів відігравав у період непу Донецький кооперативний технікум, заснований весною 1922 р. на базі Луганської соціально-економічної школи. Реорганізація цієї школи в технікум відбулася через брак коштів на її утримання. Правда, у Головпрофосвіти не вистачало коштів і на утримання технікуму, адміністрація навчального закладу звернулася за підтримкою до

губспоживспілки та інших кооперативних організацій. Питання про матеріальну допомогу технікуму розглянули на з'їзді уповноважених губспоживспілки в серпні 1922 р. З'їзд ухвалив рішення про всебічне сприяння розвитку навчального закладу за умови, що губспоживспілка братиме участь в управлінні технікумом. На пропозицію Донецької губспілки були змінені правила прийому до технікуму та навчальний план. Передбачалося, що до нього могли вступати особи, не молодші 18 років, зі стажем роботи в кооперації не менше одного року або двох років громадської роботи. Згодом на перший курс приймали осіб не молодше 17 років, а до підготовчого класу – 16 років. Тобто вибір навчального закладу студентами мав бути не випадковим. При технікумі існували дві підготовчі групи (понад 100 осіб). У навчальному плані збільшили кількість годин для вивчення кооперативних дисциплін. Донецька губспоживспілка і місцеві кооперативні спілки взяли на себе витрати щодо утримання технікуму і підготовчих груп. У Донецькому кооперативному технікумі програма була розрахована на три роки. Фонд бібліотеки склав 22 тис. екземплярів, понад 30 назв газет та журналів [22]. При технікумі діяв музей товарознавства, працювали різноманітні гуртки.

Протягом 20-х рр. у Чернігові функціонував вечірній 4-річний кооперативний технікум, навчальний план якого склався з 4032 годин. До нього входили такі дисципліни, як історія і теорія кооперації, кооперативне право, економіка споживання і розподілу та ін., що свідчило про поглиблене вивчення кооперативних дисциплін. Згідно з окремими джерелами, у другій половині 20-х рр. кооперативні технікуми також були відкриті в Первомайську, Луганську, Смілі, Кам'янці та Кременчуці [23], що свідчило про потребу в кооперативних кадрах.

Оскільки існуючі вищі та середні кооперативні навчальні заклади були не в змозі виконати державні плани підготовки кадрів, було вирішено організувати кооперативні курси, які тривали від 3-х днів до 6-ти місяців. На кооперативних курсах, як при Вукоопспілці, так і на місцях, здійснювалося підвищення або набуття необхідної кваліфікації. З метою поповнення апарату губернських споживспілок та великих робітничих кооперативів молодь направляли на курси Вукоопспілки (Харків) та Центроспілки (Москва). Певні кооперативні знання давали школи конторського і торгового учнівства та школи селянської молоді тощо.

Отже, протягом 20-х рр. організації споживчої кооперації різних рівнів із урахуванням умов нової економічної політики зробили вагомий внесок у підготовку господарських кадрів як України, так і СРСР у цілому. Випускники кооперативних навчальних закладів споживчої кооперації задовольняли потреби не лише кооперативних підприємств, але й народного господарства взагалі, що свідчить про універсальність та глибину їх підготовки. Зауважимо, що підготовлені за кошти кооперативних спілок фахівці не змогли повністю реалізувати свій потенціал на користь споживчої кооперації, оскільки були змушені виконувати планові показники існуючої влади. В підготовці кооперативних кадрів у період непу є певні здобутки, як-то: висококваліфікований склад викладачів, вдале поєднання теорії та практики, систематичне підвищення кваліфікації, створення наукових шкіл, студентське самоврядування та ін., що, безперечно, зберігає свою актуальність і нині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Споживча кооперація Української РСР. 1917- 1967. – К.: Экономика, 1967. – С. 63.
2. Аліман М.В., Бабенко С.Г., Гелей С.Д. та інші. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут Українознавства НАН України, 1996. – 384 с.
3. Кооперативне слово. – 1920. – 4 січня. – С. 2-3.
4. Кооперативна освіта в Україні / М.В. Аліман, С.Ф. Купрій, Ф.І. Ленченко та ін. – К.: Ірідіум, 2001. – С. 39.
5. Нова громада. – 1923. – № 7-8. – С. 3.
6. Коммунистическая партия Украины в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 1. – К.: Политиздат Украины, 1976. – С. 226.
7. Там само. – С. 320.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 372. – Арк. 5.
9. Там само. – Оп. 6. – Спр. 4. – Арк. 21.
10. О подборе работников для торговых, кооперативных и кредитных учреждений: Постановление ЦК РКП/б/ от 19 сентября 1924 г. // КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – 8 изд. – Т. 3. – М.: Политиздат, 1970. – С. 297-298.
11. Коммунистическая партия Украины в резолюциях... – Т. 1. – С. 266.
12. Зимон Л. О кооперативном просвещении и о просвещённых кооператорах // Кооперативный бюллетень. – 1924. – № 39. – С. 21-22.
13. Токаревский М. “За” кооперативный институт // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 22-23. – С. 18.
14. Постановление VIII сессии Совета Вукопспилки по культурботе // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 4-5. – С. 34-36.
15. Аліман М. Просвітня і культурна діяльність споживчої кооперації (друга половина XIX ст. – 1930 рр.) // Споживча кооперація України: Іст. та соц.-екон. аспекти / С.Г. Бабенко, М.В. Аліман, В.В. Апопій та ін. – К.: Ред. газ. “Вісті центральної спілки споживчих товариств України”, 1996. – С. 84.
16. Правобережний кооператор. – 1922. – № 6. – С. 4.
17. Аліман М., Оніпко Т. Від витоків до сьогодні // Вісті центральної спілки споживчих спілок України. – 1997. – 13 березня. – С. 9.
18. Кооперативна освіта в Україні / М.В. Аліман, С.Ф. Купрій, Ф.І. Ленченко та ін. – С. 41-42.
19. Ганчель В. Сучасний стан Київського кооперативного технікуму та ближчі перспективи його розвитку // Кооперативный бюллетень. – 1926. – № 10. – С. 39-41.
20. Аліман М.В. Споживча кооперація Полтавщини у 20-ті роки XX століття: Текст лекції. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2006. – С. 37-38.
21. Полтавщина: Енцикл. довід. / За ред. А.В. Кудрицького. – К.: УЕ, 1992. – С. 750.
22. Аліман М., Оніпко Т. Від витоків до сьогодні // Вісті... – 1997. – 13 березня. – С. 9.
23. Токаревський М. Підготовка робітників кооперації /технікуми чи курси // Кооперативный бюллетень Вукопспилки. – 1924. – № 20. – С. 14.